*Попова Н. М.,**доктор філологічних наук, доцент,
доцент кафедри романської філології
Інституту філології**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КОНЦЕПТ *DESENGAÑO* В ІСПАНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ: ВІД УНІВЕРСАЛЬНОСТІ ДО САМОБУТНОСТІ

Анотація. Статтю присвячено пошуку відповіді на запитання про розмежування універсальності та культурної детермінованості концептів, що мають відповідники в різних культурах. Результати комплексного синхронно-діахронного аналізу, який включає визначення номінативного поля концепту, його архетипу, дослідження його асоціативного та інтерпретаційного полів на різних історичних проміжках, і порівняльно-історичний аналіз отриманих даних дають змогу стверджувати, що перевага універсальних чи культурно специфічних характеристик у межах поняттєвого, асоціативного та ціннісного складників концепту залежить від типу суспільної свідомості, у якому відбувається рефлексія відповідної ментальної одиниці. Визначальним у перетворенні універсального концепту на культурно детермінований є повсякденно-побутовий тип свідомості, де концепт піддається народному усвідомленню та пересмисленню завдяки необхідності чи доцільності існування відповідного явища, на відміну від державно-ідеологічного чи релігійного світосприйняття, де світобачення диктується прийнятими в суспільстві установками або доктринами. На прикладі іспанського лінгвокультурного концепту *DESENGAÑO*, складники якого проаналізовано на синхронних зрізах епохи Відродження, бароко, романтизму та модернізму, встановлено, що функціонування на рівні повсякденно-побутової свідомості сприяло розвитку ядра концепту, появи його вторинного прототипу, самобутніх лінгвокультурних рис, відображених у літературних творах відповідних історичних епох. Під час історичного розвитку поняттєвий, асоціативний та ціннісний складники концепту збагатилися когнітивними ознаками, відсутніми в інших лінгвокультурах, що можливо лише завдяки сукупності психоемоційних характеристик, історико-культурних і суспільно-побутових умов, у яких розвивається національна концептосфера, а також специфічних рис національної свідомості, зокрема антиномій, що об'єднують суперечності в лінгвокультурних концептах Іспанії.

Ключові слова: універсальний концепт, лінгвокультурний концепт, концептосфера, тип свідомості, синхронія, діахронія, антиномія.

Постановка проблеми. Комплексне синхронно-діахронне вивчення лінгвокультурних особливостей концептів, що властиві майже усім людським спільнотам, дає можливість не лише констатувати відмінності, властиві ментальній одиниці, що функціонує у визначеному соціокультурному середовищі, але й встановити причини їхньої появи та пояснити механізми перетворення універсального концепту на культурно детермінований.

Така необхідність визначається зацікавленістю наукової спільноти у вивченні способів взаємодії людського мислення та мовленнєвих процесів, у встановленні закономірностей

відображення когнітивних процесів людського мислення через мовні явища, що в практичному аспекті може сприяти покращенню взаєморозуміння як між носіями однієї етнічної концептосфери, так і між представниками різних етнокультурних спільнот.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні більшість фундаментальних наукових праць констатує наявність відмінностей між лінгвокультурними концептами, що відрізняються від універсальних варіацій, детально описуючи специфіку концептуальних ознак ближньої та дальньої периферії концепту, сукупність яких і визначає особливе поняттєве, асоціативне та ціннісне наповнення ментальної одиниці. Серед таких досліджень варто зазначити праці О.Л. Бессонової, Л.І. Белехової, А. Вежбицької, С.Г. Воркачова, І.О. Голубовської, В.І. Карасика, Ю.М. Нідзельської, Г.В. Поліної, Г.Г. Слишкіна, Н.В. Слухай, Р.В. Скорнякової, О.В. Федосова.

Водночас орієнтація на синхронний рівень комунікації обмежує глибинне розуміння та вивчення лінгвокультурних концептів, оскільки позбавляє дослідника можливості проникнути в історичні нашарування різних культурних епох, які залишають відбиток як серед ядерних, так і серед периферійних когнітивних ознак. Базуючись на роботах Й. Гердера, В. фон Гумбольдта, Г. Пауля, що розвивали лінгвопсихологічний напрям досліджень, Ф. Буслаєва, прихильника порівняльно-історичного методу мовознавства, О. Потебні, який створив концепцію про діяльнісно-творчий характер мови, вчені-когнітологи звернули увагу на історичний аспект концептології.

У діахронному аспекті більшість західноєвропейських і північноамериканських досліджень лінгвістів-когнітологів зосереджено на визначенні семантичних змін, що відбулися під час історичного розвитку лексем-вербалізаторів концептів, на основі чого робляться висновки про зміни в наповненні концептуальних ознак ментальних одиниць (А. Барселона, Ф. Гарсія Хурадо, М. Грігель, Дж. Клейбер, Е. Косеріу, Дж. Лакофф, Ф. Руїс де Мендоса, Л. Талмі, Х. Хілферті). На східноєвропейських теренах увагу привертають перші діахронні розвідки становлення окремих лінгвокультурних концептів, зокрема роботи К.О. Бобрової, І.В. Кононової, М.О. Красавського, О.В. Ладіки, М.М. Раєвської, М.І. Цой, у яких робляться спроби аналізу концептуальних архетипів, досліджуються історичні етапи появи нових концептуальних ознак ментальної одиниці, що впливали на модифікацію її поняттєвого, асоціативного та ціннісного складників.

Проте вчені не дають жодного пояснення тому, як саме і завдяки чому концепт з універсального, властивого більшості етнічних концептосфер, перетворюється на лінгвоспецифіч-

ний. Де межа цього переходу? Ми спробуємо знайти відповідь на це запитання, застосувавши комплексний алгоритм синхронно-діахронного дослідження лінгвокультурного концепту на прикладі іспанського концепту *DESENGAÑO*.

Мета статті – шляхом комплексного синхронно-діахронного аналізу лінгвокультурної специфіки концептів встановити межу перетворення ментальних одиниць на культурно детерміновані, проілюструвавши цей перехід розвитком поняттєвого, асоціативного та ціннісного складників іспанського концепту *DESENGAÑO*. **Об'єкт** дослідження – лінгвокультурний концепт *DESENGAÑO*, вербалізований у мовній картині світу Іспанії XVI–XX століття. **Предмет** дослідження – зміни наповнення концептуальних складників під час історичного розвитку ментальної одиниці, що визначили перетворення універсального концепту на лінгвокультурний.

Виклад основного матеріалу. Заявлений нами комплексний підхід вимагає поєднання різних лінгвістичних методів. Тож метод суцільної вибірки вербалізаторів концепту, моделювання асоціативно-смыслового поля, концептуальний аналіз ми застосуємо послідовно на окремих синхронних зрізах, що забезпечить можливість порівняти їхні результати в аспекті діахронії.

Отже, першим кроком нашого дослідження є встановлення номінативного поля концепту *DESENGAÑO*. Як зазначають З. Попова та Й. Стернін, номінативне поле концепту складається з усіх можливих мовних засобів вербалізації його ядерних і периферійних когнітивних ознак [1, с. 67]. Цими мовними засобами є одиниці різних груп: лексико-семантичної, фразеологічної, образної, парадигмальної.

У нашому випадку лексемою-вербалізатором концепту є слово *desengaño*, що має українські відповідники *розчарування, зневіра, усвідомлення помилки, гіркий досвід*. Не всі ці еквіваленти є синонімами, і не всі вони відображені у двомовних словниках, що свідчить про двоякість відповідного концепту: його універсальність і водночас його лінгвокультурну специфіку. Але навіть наведені вище лексеми та словосполучення не дають повного уявлення про наповнення та розуміння іспанцями цієї ментальної одиниці. Іншими іспанськими лексемами, які вербалізують концепт *DESENGAÑO* лише частково, є такі: *desilusión, decepción, desencanto, fiasco, frustración, chasco, batacazo*.

Дещо глибше зрозуміти зміст концепту допомагають фразеологічні одиниці, зокрема приказки, що складаються в народі та віками передають народну мудрість із покоління в покоління. Тут *desengaño* є «поразкою / нереалізацією задуманого» (*Comamos manzanas todo el año y la enfermedad sufrirá un desengaño*), «оманою» (*Dentro de la misma iglesia tenemos el desengaño, por intereses del dinero hacen a un moro cristiano*), «ілюзією» (*El que lleva un desengaño, desengaños va vendiendo*), «досвідом» (*Gran desengaño, gran lección, aunque con daño*).

Проте, щоб зрозуміти, яке саме *розчарування* відчують іспанці, як вони його сприймають і переживають, на відміну від інших народів, необхідно звернутися до образного та парадигмального використання лексем-вербалізаторів концепту *DESENGAÑO* та їхнього контекстуального оточення, що глибоко розкриває зміст, надаючи когнітивним ознакам специфічного забарвлення. Важливим чинником, на який варто звернути увагу на цьому етапі аналізу, є зміст текстів, що відображають певний тип свідомості: міфологічний, філософський, держав-

но-ідеологічний, релігійний, повсякденно-побутовий. Останній – повсякденно-побутовий – на відміну від усіх попередніх, впливає на розгортання концептів і на модифікацію їхніх когнітивних ознак некеровано, підлягаючи лише впливу життєвої *необхідності* та *доцільності*, тоді як інші типи свідомості нав'язують суспільству певне значення й спосіб сприйняття, властивий тому чи іншому віруванню або відповідний прийнятим ідеологічним установам. Отже, «дискурсивні продукти», що створюються засобами мовної системи, фіксують культурно специфічну інформацію [2, с. 321], а тип свідомості впливає на способи її фіксації в мові та мовленні.

Архетип лінгвокультурного концепту *DESENGAÑO*, що є «стабілізуючою віссю, на яку нашаровуються історичні значення кожного періоду» [3, с. 155], походить із класичної латини, у якій існувало дієслово *gannire* (*схилювати, верещати, гавкати*). У простонародній латині воно перетворилося на *ingannare* (*висміювати, глузувати, перетворювати на жарти*), а в іспанській мові отримало форму *engañar* (*обманювати, вводити в оману*), що, приєднавши префікс *des-*, набула протилежного значення [4, с. 54].

Історичні періоди розвитку концепту тісно пов'язані з історично-культурними епохами, у які відбувалися зміни та оновлення громадської свідомості, зокрема з епохою Відродження, бароко, романтизму та модернізму, що суттєво оновили набір ядерних концептуальних ознак, які не лише спричинили зміни ціннісного, асоціативного та поняттєвого складників концепту, але й перетворили його на культурно специфічний елемент іспанської концептосфери.

Використання лексеми *desengaño* у релігійних творах Золотого віку часто пов'язане з проблемою «новохристиян», оскільки релігія була одним із державницьких засобів становлення та укріплення позицій Іспанської імперії. У концептуальному полі тісно переплітаються категорії *fe, dinero, posición social, seguridad, hostia, exaltación de la vergüenza, indignación, transición* [5], що відображають вороже ставлення до людей єврейського та арабського походження, викликане не як належністю до іншої віри, так і спробою привласнення їхніх статків на користь церкви або держави, а отже, їхнє намагання вижити у ворожому суспільстві шляхом переходу з однієї віри до іншої через зневіру:

La qual mandó dar cada semana y se dio siempre todos los días de su vida, y quedó tan desengañado y tan trocado que comenzó a ser grande amigo y defensor de nuestro B. P. Ignacio y protector de la Compañía (1605) [6, с. 611].

Іншим проявом формування релігійно-ідеологічного сприйняття концепту є намагання церкви переконати інакомислячих у перевазі християнства над іншими релігіями, що в дискурсивній парадигмі відображено використанням мовних одиниць із протилежним семантичним значенням до тих мовних засобів, які вербалізують когнітивні ознаки концепту. Зокрема, *розчарування в старому* заміщується *новим баченням* реальності, створення уяви про яку провокують лексеми з позитивним конотативним значенням (*alegría, gozo* та інші), що завуальовують явище гноблення окремих верств населення:

Y dice agora el Señor por el profeta Zacarías, después de tornados los hebreos, que no es ya tiempo de se afligir con tales ayunos, porque ya quiere mudárselos en gozo y en cánticas de alegría. Y con esto debéis quedar desengañado de pensar que nuestras cuatro temporadas respondían a estos cuatro ayunos (1589) [7, с. 50].

Натомість використання лексеми *desengañar* та її дискурсивна парадигма в авантюрних і пригодницьких романах, у яких відображається рефлексія досліджуваного концепту повсякденно-побутовим типом мислення, свідчить про розширення його концептуальних ознак. У тлумачному словнику XVII століття одним зі значень дієслова *desengañar* є *hablar claro, porque no concibian una cosa por otra* (зрозуміло говорити, щоб одне значення не сприймалося за інше) (1611) [8]. Ядерна зона концепту в XVI–XVII столітті збагачується категоріями *істина, знання, звільнення від оман, уникнення помилки*, забарвлюючи концепт позитивною ціннісною конотацією. Позитивне оцінює забарвлення лексеми-вербалізатора концепту знаходимо у творах М. Сервантеса та інших тогочасних письменників:

Útil es el desengaño que da al hombre la verdad (1621) [9, с. 32].

Цей різновид знання допомагає уникнути помилки, побачити істину речей, проснутися, звільнитися від оман, а отже – пізнати нову реальність:

¿Si un predicador difunto no es suficiente a quitarnos vendas de los ojos ciegos, prisiones de pies y manos, ¿ qué desengaño lo hará? ¿ Tan contumaces estamos que ya para convertirnos Amigos, desengaño, pues el que presente vemos es el mayor desengaño (1616) [10].

Концепт у повсякденно-побутовому типі свідомості, на відміну від релігійних текстів, асоціюється із *жагою до життя*, ступінь повноцінності якого залежить від ступеня *зневіри*, що дає змогу відкинути розчарування та жити у світі, де дійсність сприймається по-іншому. *DESENGAÑO* допомагає зробити переоцінку цінностей: те, що здавалося істинним, стає несправжнім, а те, що здавалося нещастям, перетворюється на щастя. Наприклад, Дон Кіхот та Санчо Панса радіють своїм злидням, зокрема сніданку *на зеленій траві* на заздрість усім королям. Концепт *DESENGAÑO* в епоху Відродження – це перехід від невігластва до знання, коли з очей спадає пелена й реальність набуває нових обрисів [11, с. 198]. Концепту на рівні повсякденно-побутової свідомості бракує категорій *втеча, гіркота, сум*. Натомість він характеризується такими рисами, як *авантюризм, оптимізм, життєствердження*. *DESENGAÑO* в лінгвокультурній свідомості – це межа між реальним і бажаним, у якій може жити іспанець і у якій він почувається щасливішим.

DESENGAÑO доби бароко збагачується когнітивними ознаками *маніпуляція, гра, таємниця*, характеризуючи двоїстість особистості, її здатність маніпулювати людьми, людину, позбавлену ілюзій, що бореться за своє існування. Ця людина поєднує в собі покірність, відвагу, авантюру вдачу:

Varón desengañado, cristiano sabio. Cortesano filósofo: mas no parecerlo, menos afectarlo [12, с. 102].

У XVIII–XIX столітті відбувається новий виток розвитку концепту, до ядра якого входить категорія *докір*. Тож *зневіра* перетворюється на покарання за невігластво, відсутність бачення або усвідомлення істини:

Pues si bien que en esta natural expresión de las Divinas iras es siempre mucho mayor el resplandor; y el estampido, que el fuego, porque la mano omnipotente, que vibra el Rayo, solicita más el temor; y el desengaño, que el castigo (1783) [13].

Значення *розчарування, що ставить у провину тому, хто вчинив погано* фіксується в словниках Іспанської королівської академії та художніх творах. Значення лексеми *desengaño* доби

романтизму тісно пов'язане із суспільно-політичним занепадом держави: *розчаруванням* в історії, політиці, а також в особистому житті, що провокує *страждання*:

Y tengo por muy probable, que el primer paso, que éste dio para su descubrimiento, fue el desengaño del sistema de los días críticos (1760) [13].

На цьому історичному відрізку розвивається полісемія: лексема отримує значення *гіркий урок як результат оволодіння істинним знанням*:

¡Oh desengaño cruel! ¡ Oh terrible confusión! Me aprietan el corazón como un áspero cordel (1828) [14].

На відміну від повсякденно-побутового типу свідомості, у якому концепт *DESENGAÑO* позбавлено концептуальних ознак *ностальгія, внутрішній світ*, у містичній іспанській літературі, що поєднує елементи міфологічного, релігійного та філософського світосприйняття, він асоціюється із *зануренням у себе, відчуженням від реальності, створенням власного світу через молитву або мистецтво*:

Dejánla (el alma) no solamente desengañada de lo que la falsa imaginación le ofrecía, sino tan ansiosa del bien, que vuela luego a él con deseo que hierve (1825) [15].

У дискурсивній парадигмі творів другої половини XX століття прослідковується наявність таких універсальних для різних культур концептуальних ознак, як *невдача, розчарування*, відсутніх раніше в ядерному полі концепту, що зумовлено, найімовірніше, тенденціями глобалізації суспільства:

La chavala se ha llevado un desengaño de órbado, por más que ella diga misa (decir misa означає робити те, у що вже ніхто не вірить) (1958) [16, с. 128].

Оскільки в різні історичні епохи до ядерного поля концепту *DESENGAÑO* входили відмінні концептуальні ознаки, діахронне порівняння дає змогу стверджувати, що його інтерпретаційне поле об'єднує полярні категорії: *заборону*, з одного боку, та *вседозволеність* – з іншого. Утворення такої антиноми – поєднання протилежностей – є рисою, властивою іспанському менталітету [17, с. 174], що визначає концепт *DESENGAÑO* не лише в універсальному аспекті – як *розчарування*, а й в лінгвокультурному – як (1) *зневіра, просякнута надією*, як (2) *відсторонення зі збереженням принципів гуманізму Відродження*, як (3) *спосіб не втратити себе та вижити* та як (4) *гіркий урок, що повертає винного на шлях істинний*. Це наслідування і водночас порушення норм суспільного життя; втеча від реальності і водночас спосіб її прийняття.

Висновки. Отже, завдяки комплексному синхронно-діахронному аналізу іспанського лінгвокультурного концепту *DESENGAÑO*, що базується на встановленні номінативного поля ментальної одиниці, визначенні його архетипу, аналізі когнітивних ознак, асоціативних та інтерпретаційних полів на синхронних зрізах та їх порівнянні в діахронній площині, можна стверджувати, що універсальний концепт набуває лінгвокультурних рис, функціонуючи в площині побутово-повсякденної свідомості як реалія повсякденності, що переосмислюється народом, стає невіддільною частиною його концептуальної картини світу та відображається в його творчості, літературі, мистецтві. **Перспективи подальших пошуків** у напрямі дослідження полягають у встановленні універсальних і специфічних способів концептуального моделювання інформації представниками різних лінгвокультурних спільнот.

Література:

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва, 2007. 314 с.
2. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава : Довкілля, 2008. 711 с.
3. Попова Н.М. Роль этимологического архетипа концептов в эволюции национальной концептосферы Испании. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2014. № 2 (32). Ч. II. С. 154–156.
4. Corominas J. Breve diccionario etimológico de la lengua castellana. Madrid : Gredos, 2012. 640 p.
5. Córpus Diacrónico del Español (CORDE) de la Real Academia Española. URL: <http://corpus.rae.es/cordenet.html> (Last accessed: 16.08.2019).
6. Ribadeneira P. de. Vida de San Ignacio de Loyola. Roma : Cándido de Dalmases, 1853. 704 p. URL: <https://books.google.com/> (Last accessed: 10.08.2019).
7. Pineda J. de. Diálogos familiares de la agricultura cristiana. Madrid : Atlas, 1964. Vol. 1. 365 p.
8. Covarrubias S. Tesoro de la lengua castellana o española. Madrid, 1611. URL: <http://ntlle.rae.es/ntlle/SrvltGUIMenuNtlle?cmd=Lema&sec=1.0.0.0.0> (Last accessed: 15.08.2019).
9. Mira de Amescua A. Lo que puede el oír misa. Madrid : Linkgua, 2014. 138 p.
10. Molina T. de. El mayor desengaño. URL: <http://www.cervantesvirtual.com/> (Last accessed: 12.08.2019).
11. Gonzales Echevarria R. Cervantes' "Don Quixote". Yale : Yale University Press, 2015. 359 c.
12. Gracián B. Oráculo manual y arte de prudencia. Madrid : Gredos, 1995. 260 p.
13. Feijoo B.J. Cartas eruditas y curiosas. Vol. 5. Madrid : Francisco de Hierro, 1789. URL: <http://www.filosofia.org/bjf/bjfc000.htm> (Last accessed: 10.08.2019).
14. Saavedra Á. de, Rivas D. de. El desengaño en un sueño. Sevilla, 1842. URL: <http://www.cervantesvirtual.com/> (Last accessed: 15.08.2019).
15. Núñez de Taboada M. Diccionario de la lengua española. Paris, 1825. URL: <http://ntlle.rae.es> (Last accessed: 12.08.2019).
16. Delibes M. Diario de un emigrante. Madrid : Ediciones Destino, 2010. 280 p.
17. Федосова О.В. Национально-культурная специфика концепта «Смех» в русской и испанской лингвокультурах. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Филологические науки*. 2015. Вып. 3 (98). С. 172–177.

**Popova N. Concept DESENGAÑO in Spanish
lingoculture: from universality to specificity**

Summary. The article reveals the mechanism of transformation of universal concepts, which have equivalents in other societies, into culturally-tagged mental units. The results of synchronic and diachronic complex analysis, which includes concept's nominative field specification, its archetype description, its associative and interpretative fields investigation in different historical periods and historical comparative analysis of the obtained data, allow to claim that the predominance of universal or culturally-specific characteristics within the notional, associative and value concept's components depends on the type of people's consciousness reflecting a certain mental unit. The decisive factor in universal concept's converting into a culturally-tagged mental unit is the daily realities consciousness where the concept is realized and rethought under the necessity or certain phenomenon existence expediency as opposed to the state-ideological or religious world view adopted by the society. The complex analysis of the Spanish culturally-tagged concept *DESENGAÑO* was conducted to illustrate how daily realities consciousness contributed to the concept nuclear score evolution and specific linguocultural features expansion in different historical periods such as Renaissance, Baroque, Romanticism and Modernism. During its historical development the concept's notional, associative and value components have been enriched by some cognitive features which are absent in other linguistic cultures. This process has become enabling due to a complex of Spaniards' psychological and emotional characteristics, historical, cultural and social conditions for the national conceptual sphere development, as well as the specific national consciousness features, in particular antinomies combining contradictions in Spanish culturally-tagged concepts.

Key words: universal concept, linguocultural concept, conceptual sphere, type of consciousness, synchrony, diachrony, antinomy.